

Петро Тронько, Ярослава Верменич (Київ)

ІСТОРИЧНЕ МІСТО ЯК КУЛЬТУРНА ЦІННІСТЬ І ОБ'ЄКТ ПАМ'ЯТКООХОРОНИ

Міська традиція обчислюється тисячоліттями, хоч навряд чи комусь вдасться дізнатися, коли на планеті Земля виникло перше міське поселення. Місто – колыска цивілізації і її надійний оберіг. Кожне покоління лишає в містах свій слід, і саме по цих слідах людство осмислює свою історію. З такого погляду кожне місто, яке має бодай кількадесятилітню традицію, в метафоричному сенсі може вважатися історичним.

Утім, в історіографії, містознавстві і в системах права існує достатньою мірою усталена категорія «історичне місто», і далеко не всі міста під неї підпадають. Необхідність у такій категорії усвідомлювалася в міру наростання ризиків і загроз, пов'язаних з агресивністю, недбалістю, пастками комерціалізації. Сконцентровані у містах величезні культурні цінності ще в давнину приваблювали любителів легкої наживи і гинули у воєнних сутичках, династичних чварах, під час стихійних лих. Але збройні конфлікти кінця XIX – початку XX століття наочно продемонстрували небачений доти ступінь загроз культурним об'єктам, пов'язаний із вдосконаленням зброї масового знищення і наростанням геополітичних домагань. Стало очевидно: без спеціальних засобів захисту, узгоджених на міждержавному рівні, зосереджені в містах пам'ятки архітектури, мистецтва, безцінні рукописи можуть назавжди зникнути.

Відправними віхами на шляху запровадження міжнародних норм охорони культурної спадщини міст можна вважати Гаазькі конвенції 1899 і 1907 р. Перша Гаазька конференція (травень – липень 1899 р.), на якій обговорювалися можливості обмеження руйнівного впливу війн, була скликана з ініціативи Росії, друга (липень – жовтень 1907 р.) – з ініціативи США. На цих двох конференціях було прийнято 13 конвенцій, якими робилися спроби сформулювати принципи й норми міжнародного права, що стосувалися ведення війн на суші і на морі. В них містилися і спеціальні застереження, які стосувалися охорони історичних і культурних об'єктів. Але навряд чи вони виявилися ефективними на тлі тих жахливих втрат, яких зазнали міста воюючих країн у ході Першої і Другої світових війн. Коли у 1945 р. представники 56 держав, в числі яких були СРСР і Українська РСР, знову зібралися в Гаазі, вони підійшли до справи охорони культурних надбань більш предметно. Зокрема, було вироблено перелік об'єктів міжнародної правоохорони. Під цю категорію підпадали пам'ятки архітектури, мистецтва, історії, археології, давні

рукописи й книги, будівлі, в яких зберігаються чи експонуються культурні надбання, а також окремо – центри зосередження культурних цінностей. Ішлося, зрозуміло, насамперед про міста.

Одна з перших спроб дати чітке визначення історичної пам'ятки як об'єкту охорони була зроблена в Міжнародній хартії, прийнятій на II Міжнародному конгресі архітекторів і технічних спеціалістів з питань збереження монументальних пам'яток, що відбувся у Венеції (травень 1964 р.). «Поняття “нерухома історична пам'ятка”, – зазначалося в Хартії, – поєднує як окремих архітектурний твір, так і міське чи сільське утворення, що засвідчує характерні ознаки певної цивілізації, певної фази розвитку або історичної події»¹. Отже, історія міст вводилася в контекст історичного пам'яткознавства як спадщина, за збереження якої кожне покоління несе свою частку відповідальності перед майбутнім. Особливо важливим був зроблений у Хартії наголос на збереженні традиційного середовища: «будь-яке нове будівництво, знесення та зміни, що могли б порушити співвідношення об'ємів і кольору, недопустимі». Хартія вводила поняття «визначні історичні місця» як об'єкти особливої турботи щодо охорони їхньої цілісності, забезпечення умов їх використання, упорядкування, виявлення значущості. Будь-які реконструкції, зазначалося в ній, слід виключити одразу².

Такі хартії, однак, могли бути дійовим чинником захисту культурної спадщини лише за умови визначення на міжнародно-правовому рівні зобов'язувальних відносин суб'єктів міжнародного права. Цю місію взяла на себе спеціалізована установа організації Об'єднаних Націй (ЮНЕСКО), заснована в листопаді 1946 р. Як видно з самої її назви (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), сфера її діяльності охоплює освітній, науковий та культурний простір, і отже, охорона культурних надбань належить до числа пріоритетів. Станом на 1998 р. вона об'єднувала 186 країн. Україна стала членом ЮНЕСКО 12 травня 1954 р. У тісному контексті з ЮНЕСКО працює Міжнародна рада з питань пам'яток та визначних місць (ІКОМОС) створена 1965 р. У нашій державі з 1992 р. функціонує Український національний комітет ІКОМОСу. Україна співпрацює також із міжнародною радою музеїв (ІКОМ), створеною у 1964 р., а також з Міжнародним центром досліджень у галузі консервації та реставрації культурних цінностей (ІККРОМ, або т.зв. Римський центр), який функціонує з 1960 р.

Одним з першочергових завдань, які постали перед ЮНЕСКО та іншими міжнародними організаціями культуроохоронного спрямування, стало упорядкування системи понять, що стосуються культурних надбань людства. Адже в різних країнах, у різних мовах існують суттєві відмінки у

трактуванні термінів «культурна спадщина», «пам'ятка історії», «пам'ятка архітектури», «пам'ятка містобудування», «історичний населений пункт» і багатьох інших. Саме поняття «культура» має десятки різних тлумачень: ще в середині ХХ ст. американські антропологи А. Кребер та К. Клакхорн навели 164 варіанти дефініцій культури. Якщо розуміти культуру як концентрований досвід людства, поняття «культурні цінності» може включати в себе створені людьми матеріальні об'єкти (споруди, речі), ідеальні (ідеї, знання, символи), соціальні (міста, села), технологічні (комунікації, комп'ютерні програми) тощо. Паралельно застосовуються поняття «культурна спадщина», «культурний об'єкт», «культурне надбання», «історико-культурні ресурси», «культурні артефакти», «культурні тексти», «культурне успадкування», «культурний простір», «культурно-історичний тип». Справа їх чіткого визначення у міжнародно-правовому контексті виявилася складною і на сьогодні ще не може вважатися завершеною. Тут ми окреслюємо лише ті віхи пошуку, якими упродовж другої половини ХХ ст. була позначена діяльність ЮНЕСКО у визначенні міста як непересічної культурної цінності.

Поняття «культурна спадщина» у контексті міської історії вперше було чітко окреслене у прийнятій за ініціативою ЮНЕСКО 1972 р. «Конвенції всесвітньої культурної і природної спадщини». До цієї спадщини було віднесено: а) пам'ятки (твори архітектури, монументальної скульптури та живопису, елементи або структури, що мають значну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва, науки; б) ансамблі (групи самостійних або об'єднаних будівель, архітектура, спільність або зв'язок з пейзажем яких становить значну універсальну цінність; в) визначні місця, твори людини або спільні твори людини і природи, а також зони, що включають археологічно визначні місця та становлять значну універсальну цінність з точки зору історії, естетики, етнографії або антропології³.

У Конвенції, отже, йшлося переважно про захист історично сформованого міського середовища, хоч термін «історичні міста» ще не фігурував. Зміст поняття «культурна спадщина» приблизно відповідав тому наповненню, яке в сучасній туристичній практиці охоплюється поняттям «історико-культурні ресурси». Відповідно до згаданої конвенції при ЮНЕСКО був створений Комітет по охороні всесвітньої культурної і природної спадщини, який складає списки найбільш цінних пам'яток світової культури і подає державам – учасницям Конвенції міжнародну допомогу для забезпечення їх схоронності. До цих списків у 1990 р. було занесено дві вітчизняні пам'ятки – Софійський заповідник і Києво-Печерську Лавру, а у 1998 р. – історичний центр Львова.

У 1976 р. за ініціативою ЮНЕСКО було прийнято «Рекомендацію із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів», в якій уже фігурують поняття «історичні місця» та «історичні міста». Основна ідея Рекомендації зводилася до забезпечення комплексності в охороні історико-культурної, передусім архітектурної, спадщини. Поняттям «історичний або традиційний ансамбль» охоплювалася сукупність будівель, споруд і відкритого простору, що становить певну цілісність і являє собою цінність з археологічної, архітектурної, історичної, естетичної або соціокультурної точки зору. Особлива увага зверталася на захист, збереження, реставрацію, відновлення таких ансамблів. Для містобудівної практики особливе значення мала регламентація нового будівництва, широка пропаганда спадщини і залучення до справи збереження неповторності історичних ансамблів не лише фахівців, але й широкої громадськості⁴.

Своєрідним доповненням до Венеціанської Хартії стала т.зв. Флорентійська хартія, що стосувалася історичних садів. Вона була розроблена Міжнародним комітетом по історичних садах і ландшафтах ІКОМОС/ІФЛА у 1981 р. і визначала статус історичного саду як пам'ятки. «Будучи виразником тісних стосунків між цивілізацією і природою, місцем відпочинку, що сприяє роздумам і мріям, сад набуває, таким чином, космічного змісту, ідеалізованого уявлення про світ, «paradis», але який несе в собі відбиток культури, стилю, епохи і, можливо, особистості творця», – зазначалося в ній. При цьому підкреслювалося, що будь-який захід по дотриманню, реставрації, консервації чи відновленню історичного саду повинен зважати на всі його елементи. Певні застереження стосувалися і туризму. Якщо історичний сад призначений для відвідування, говорилося у Хартії, то необхідно розраховувати можливий до нього доступ, щоб зберегти його сутність і культурне призначення⁵.

Таким чином, впродовж 60–80-х рр. під егідою ЮНЕСКО було здійснено ряд заходів, спрямованих на унормування і збереження природно-культурної субстанції міст, що історично склалися. Проте на завданнях наукового дослідження міської спадщини спеціально не наголошувалося, не було чітко визначено і критерії віднесення того чи іншого міста до категорії «цінність, яка підлягає охороні». Аж до 1987 р. у міжнародно-правовому лексиконі не було чітких дефініцій понять «історичний населений пункт», «історичне місто».

Потреба у їх появі була зумовлена стрімкими змінами міського середовища під впливом прискорених урбанізаційних процесів, наростанням явищ бездуховності у глобалізованих мегаполісах, ймовірно, і страхом перед техногенними катастрофами, навіяними Чорнобилем.

Людство нарешті всерйоз замислилося над тим, наскільки важливо захищати культурну спадщину міст як від проєктантів – «новаторів», так і від різного роду випадковостей, насамперед від сучасного варварства. Цим і була продиктована поява «Міжнародної хартії про охорону історичних міст» (1987), в якій не лише унормовувалося «історичне місто», але й наголошувалося на необхідності комплексних різнофахових досліджень – археологічних, історичних, містобудівних, соціальних та інших з метою охорони його спадщини.

Призначення Хартії вбачалося у збереженні гармонії індивідуального і суспільного життя, охороні тієї частини міської культурної спадщини, що є пам'яттю людства. В ній містилася констатація загроз її зруйнування, пошкодження і навіть знищення під впливом урбанізації, небезпеки втрат культурного, соціального і навіть економічного характеру, що впливають із недбальства і некомпетентності.

На жаль, чіткого визначення поняття «історичне місто» Хартія не дала. На початку її говориться, що «поставши внаслідок більш-менш стихійного розвитку чи за продуманим планом, усі міста світу є матеріальним виявом різних суспільних систем, що існували протягом усього історичного процесу і тому всі вони є історичними». Але далі автори все ж розмежували поняття «місто» й «історичне місто», зауваживши, що Хартія «конкретно стосується історичних міст, великих і малих, історичних центрів і кварталів з їх природним чи створеним людиною оточенням, котрі, крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям». Акцент на традиційності означав особливу увагу до тих міст, які пройшли певний, тривалий у часі період історичного розвитку, набувши своєї автентичності.

На змісті Хартії позначилися модні у другій половині ХХ ст. психологічні підходи до визначення візуального впливу міської культурної спадщини, зокрема ті, що стосувалися «образів міст» та їх різного сприйняття різними людьми залежно від віку, освіти, соціального статусу. Естетика міського середовища – одна з фундаментальних основ містознавства. Саме тому надзвичайно важливим виявилось унормування у Хартії поняття «образ міста». У це поняття вкладено сукупність матеріальних і духовних складових – від форми міста, яка визначається мережею вулиць, до його призначення, набутого у ході історичного розвитку. Особлива увага приділена зв'язку між забудованим, вільним і озелененим просторами, а також між масштабом і стилем міста та застосовуваним у процесі його оновлення кольором і декором.

Пропонуючи докладний комплекс методів і засобів вирішення проблем історичних містобудівних утворень, Хартія наголошувала на необхідності сприяння підвищенню знань про минуле історичних міст, заохоченні дослідження їх археології і належного показу знахідок. Велика увага приділялася залученню до справи охорони всіх жителів міста, а, отже налагодженню дійової програми інформації, починаючи з шкільного віку. Ішлося також про рівень підготовки фахівців, причетних до охорони, заохочення діяльності пам'яткоохоронних організацій⁶.

Недивно, що в усіх країнах-членах ЮНЕСКО Хартія стала потужним стимулом для удосконалення культурної нормотворчості і оптимізації пам'яткоохоронної діяльності. В Україні це виявилось в оформленні пам'яткознавства як окремої міждисциплінарної галузі наукових досліджень, об'єктом якої є увесь комплекс пам'яток історії та культури. Предмет пам'яткознавства постає у вигляді системи їх дослідження, охорони, збереження й популяризації, що включає, зрозуміло, реєстрацію, наукову класифікацію, консервацію, реставрацію тощо.

З огляду на величезну кількість книг, брошур, статей з пам'яткознавчої проблематики сьогодні важко повірити, що ця спеціальна історична дисципліна дуже молода – принаймні в Україні вперше вона зафіксована 1985 р. і усталювалася не без проблем. Загалом же вітчизняне пам'яткознавство – дітище незалежності; його формування як певної структурної одиниці в системі гуманітарних наук почалося у 1991 р. з утворенням Центру пам'яткознавства АН УРСР і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Центр видав понад 30 монографій, кілька випусків «Праць». Він є також співзасновником часопису «Київська старовина».

Пам'яткознавство виникло на стику соціології, історії, мистецтвознавства, технічних (вивчення стану і методів реставрації) та економічних (здійснення реставраційних заходів, створення й організація туристичних комплексів) наук. У сфері компетенції пам'яткознавства – розробка методик дослідження пам'яток та їх класифікації, вивчення міждисциплінарних питань реставрації, створення наукових засад монументальної політики, вивчення стану пам'яток і розробка методів їх використання й охорони, проблем ідентифікації й реституції, проведення відповідних експертиз⁷.

Для історичної урбаністики пам'яткознавство є фундаментом, що допомагає увести у дослідницький контекст артефакти минулих епох і простежити еволюцію матеріальної й духовної культури. В умовах обмалі достовірних історичних фактів пам'ятки історії і культури виступають як цінне джерело відомостей про життя міських спільнот як

у віддалені від нас часи, так і у зовсім недалекому минулому. Належачи до комплексу спеціальних історичних дисциплін, пам'яткознавство, однак, у своїх функціях виходить далеко поза межі історичної науки, природно входячи у простір теорії та історії архітектури, мистецтвознавства, музеєзнавства, археології та інших дисциплін. Величезний діапазон охоплення культурного простору робить пам'яткознавство рівноправним партнером історичної урбаністики у дослідженні розмаїття культурно-історичного розвитку міст, суспільної психології, навіть індивідуальних якостей творців мистецьких шедеврів.

Помітним досягненням держави, міських властей і науковців-містознавців стало упорядкування понять «історичне населене місце» та «історичний населений пункт». У «Законі про охорону культурної спадщини» (2000) введені терміни «історичне населене місце» та «історичний ареал населеного місця» з відповідними визначеннями. Ознакою історичного населеного місця визнається збереженість у ньому повністю або частково історичного ареалу, а також занесення його до Списку історичних населених місць України. Історичний ареал населеного місця характеризується як його частина, що зберегла старовинний вигляд, розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку, а відтак традиційний характер середовища – історично успадкований вигляд та об'ємно-просторовий устрій.

Термін «історичний населений пункт» знаходимо і у новій редакції Закону України «Про основи містобудування» (8 лютого 2001 р.). У ньому йдеться про містобудівну діяльність, яка включає «реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини».

Скільки ж історичних населених пунктів існує в Україні? До недавнього часу на це запитання неможливо було дістати чітку відповідь. У колишній Українській РСР існувало кілька офіційних списків історичних міст, їх число коливалося від 19 до 375. 24 листопада 1976 р. Рада міністрів УРСР затвердила перелік 39 старовинних міст та інших поселень, «що мають пам'ятники історії, археології, містобудування і архітектури» і зобов'язала облвиконкоми виділити відповідні охоронні зони і забезпечити їх впорядкування. Підготовлений Державним науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури та містобудування на початку 90-х рр. список історичних міст та селищ міського типу містив назви 431 історичного поселення. Кінець розбіжностям було покладено постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р., якою затверджено Список історичних населених місць України (міста і селища міського типу) у кількості 401.

Методологічні принципи і критерії віднесення тих чи інших населених пунктів до категорії «історичних міст», «історичних сіл» в Україні відпрацьовувалися в ході роботи по створенню багатотомної «Історії міст і сіл». У наступні роки, в процесі переосмислення історичної спадщини нашого народу, ці критерії неодноразово уточнювалися. Нині прийнято до категорії історичних відносити всі міста, історія яких налічує понад 300 років, а також всі обласні центри України як такі, що несуть у собі великий культурний потенціал. Зберігається і принцип індивідуального підходу до визначення статусу історичного міста.

Втім, питання критеріїв віднесення того чи іншого населеного пункту до категорії історичних міст не зняте повністю і після затвердження Кабміном Списку історичних населених місць. Адже в цьому списку є нинішні селища міського типу, які у свій час були містами. Чи правомірно, приміром, відносити до історичних міст Гурзуф, Брацлав, Галич, Любар і багато інших селищ міського типу, які сьогодні не потрапляють у категорію міст? Очевидно, що поняття «історичне місто» потребує додаткового унормування; у багатьох випадках це поняття виявиться ширшим, ніж поняття «місто».

Нам уже доводилося висловлювати думку про те, що під поняття «історичне місто» мають підпадати ті населені пункти незалежно від їх нинішнього статусу, які акумулюють успадковані від минулого неперехідні соціокультурні цінності, вирізняються автентичністю і оригінальною планувальною структурою, мають власний неповторний образ, що накладає відбиток на всі аспекти їхньої життєдіяльності. Найбільш загальні критерії віднесення населених пунктів до категорії історичних міст мають враховувати його вік, наявність визначних історико-культурних пам'яток, його роль як політичного і духовного центру для прилеглої території на певному історичному етапі. Отже, нинішній статус селища міського типу Галича чи Брацлава не повинен перешкоджати віднесенню їх до історичних міст⁸.

Критерій автентичності – головний при визначенні усіх без винятку об'єктів захисту. Відповідно до затверджених у лютому 1994 р. Комітетом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО відправних орієнтирів цей критерій застосовується як до окремих шедеврів творчого генія людини, так і до ансамблів, ландшафтів, поселень, репрезентативних для певного типу культури, особливо тих, які стають вразливими під впливом безповоротних змін. Введення поняття «мертві міста» на відміну від «історичних частин живих міст» покликане підтвердити особливу важливість збереження застиглих археологічних свідчень давнього минулого, які повністю відповідають критерію автентичності. Щодо цих міст існують додаткові

критерії визначення їхньої цінності, такі як чистота типу та структури, щільність монументальних витворів. «Історичне місто такого типу розглядається як єдине ціле зосереджених у ньому монументальних витворів або груп будівель з його природним середовищем»⁹.

«Мертві міста» не потрапили до Списку історичних населених місць України, і це можна пояснити тим, що сьогодні вони й справді «не населені». Але чи справедливо, що у Списку відсутня перлина античної міської спадщини – Херсонес, а місто Севастополь, до складу якого Херсонес сьогодні входить, подане як існуюче з 1783 року. У той же час у Списку присутня Балаклава, що теж становить частину Севастополя, і відлік її історії ведеться від значно віддаленіших часів – V ст. до н.е.

Очевидно, категорія «історичне місто» у вітчизняному контексті потребує уточнення і конкретизації. На наш погляд, до історичних місць відносяться, крім обласних центрів, усі ті «живі» міста, які є типовими для певного часу чи для певної культури, ті, які бодай у якійсь частині зберегли притаманну певній епосі організаційного простору, ті, які мають історичні центри, що збігаються з межами старого міста. Щодо «мертвих» міст, то критерії їх «історичності» мають визначати археологи. Зрозуміло, що в процесі цієї роботи має переглядатися не лише понятійний тезаурус і класифікаційні принципи, але й усталена номенклатура історичних населених пунктів.

Насамперед, очевидно, доведеться чіткіше розвести поняття «культурна спадщина» і «культурні цінності». Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. відносить до культурної спадщини (cultural heritage) лише нерухомі об'єкти – архітектурні пам'ятки, ансамблі, визначні місця. У нас же це поняття часто трактується розширено, включно з археологічними знахідками, рукописами, книгами тощо. Це породжує не лише термінологічні неузгодження, але й необґрунтовані політичні нападки (приміром Закон від 8 червня 2000 р. «Про охорону культурної спадщини» дехто поспішив оголосити кроком назад у порівнянні із Законом 1978 р. «Про охорону і використання пам'яток історії і культури» – і навіть «антиукраїнщиною в законі», «гучним ляпасом українським патріотам» – на тій лише підставі, що у першому йдеться лише про нерухомі пам'ятки)¹⁰. Але ж саме таким є закріплений у міжнародному праві зміст поняття «культурна спадщина», яке є вужчим порівняно з поняттям «пам'ятка історії і культури». Що ж до рухомих пам'яток, то щодо них коректніше застосовувати ширше поняття «культурні цінності» (cultural property), яким охоплюються і нерухомі, й рухомі пам'ятки. У практиці пам'яткоохорони застосовується ще й поняття «cultural patrimony»

(культурні цінності, які не підлягають експорту з країни свого походження), що, природно, не сприяє термінологічній чіткості¹¹.

Дискусійним у містознавстві лишається і співвідношення понять «пам'ятка містобудування» та «пам'ятка архітектури». Урбаністика, за Б.Колоском, виросла з архітектури і знаходиться в процесі остаточного відокремлення від неї. Ще зовсім недавно існувала стійка традиція розглядати пам'ятки містобудування як продукт суто архітектурної діяльності. В офіційних документах поняття «пам'ятка архітектури» та «пам'ятка містобудування» застосовуються зазвичай як тотожні. Проте в процесі підготовки матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури виникла проблема розмежування цих двох понять, причому питання про підпорядкування одного іншому розв'язувалося неоднозначно. Відомий фахівець з питань охорони історичного середовища Ю. Ранінський вважає ознакою розширення поняття «пам'ятка архітектури» включення в нього понять «пам'ятка містобудування», «історичне міське середовище» тощо. Натомість Б. Колосок обґрунтовано доводить, що не архітектура як діяльність включає в себе містобудівництво, а містобудівництво, як більш складна галузь, включає в себе архітектуру. Архітектурні споруди в своїй основі статичні, а урбаністичні утворення динамічні. Вони поводять себе як складна багатофункціональна система, що має свою інерцію розвитку. Тому і завдання охорони містобудівної спадщини складніші, ніж завдання охорони пам'яток архітектури. Вони передбачають не консервацію, а вдосконалення на основі врахування традицій спадкового розвитку¹².

Цікавий погляд на зміст поняття «архітектура й містобудування» пропонує В. Вечерський. Архітектуру й містобудування він розглядає як умовно-безперервний ряд матеріальних об'єктів антропогенного середовища та систем цих об'єктів – як тих, що збереглися до нашого часу, так і втрачених, але відомих нам з джерел – у комплексі з ідеологічними засадами, теоретичними поглядами, знаннями і професійними вміннями творців тогочасної архітектури й містобудування (замовників, архітекторів, військових інженерів, артільних майстрів тощо)¹³. Застосування такого підходу здатне відкрити перед містознавством нові, незрівнянно ширші, обрії, вивести його в кінцевому рахунку на аналіз впливу середовища на темпи і ритми міського життя на різних історичних етапах.

Поки що ж поняття «пам'ятка містобудування» є доволі розмитим. У містах скрізь спостерігається ускладнена ієрархія містобудівних утворень: окремий архітектурний ансамбль є частиною більшого – ансамблю вулиці чи проспекту, а в поєднанні з простором сусідньої вулиці чи площі він може входити в історичне ядро міста. На думку В. Тимофієнка, з численних статей про наші міста взагалі незрозуміло,

що саме є пам'яткою містобудування. «Не може бути вулиця, навіть така славетна, як Володимирська у Києві, пам'яткою, адже вона не сприймається від початку до кінця, тобто елементарно не розрахована на сприйняття людиною. Масштабність міського середовища, його антропоморфність – це тема майбутніх поглиблених наукових розробок, без котрих не можна починати мову про визначення тих чи інших великих об'єктів пам'ятками містобудування»¹⁴.

Сучасні вимоги до дослідження й охорони об'єктів історико-культурної спадщини ґрунтуються на переосмисленні національного культурного надбання під кутом зору просторових підходів. Якщо раніше увага містобудівників і пам'яткоохоронців фокусувалася на окремих архітектурних спорудах і ансамблях, то тепер вона концентрується на великих просторових системах. Згідно сучасних підходів, поняття «пам'ятка архітектури» не обмежується рамками окремої споруди – йдеться про охорону культурної спадщини як комплексу історичного архітектурно-просторового середовища в межах містобудівельно-ландшафтних комплексів. Адже так звана рядова забудова міста іноді формує його історичний образ не меншою мірою, ніж окремо взята архітектурна споруда.

Очевидною є потреба надати історичному містознавству нового дихання – насамперед шляхом координації зусиль істориків, археологів, фахівців у галузі містобудування та архітектури, географів, краєзнавців навколо створення принципово нової системи обліку пам'яток та наукового опрацювання різнопланової текстової та відеографічної інформації про історичні міста. Уявляється надзвичайно важливим, щоб історичне місто розглядалося не лише як комплекс пам'яток, але й як живий організм з цілісним, притаманним лише йому, історико-культурним образом, особливостями ментальності тощо. Історична інформативність міста цілковито залежатиме від того, наскільки точно буде відтворено характер взаємозв'язків містобудівної спадщини, природного оточення і життєдіяльності людини на різних історичних етапах. Належить визначитися з типологією історичних міст, простежити специфічність їх типових ознак.

Зрозуміло, що зусиль одних лише істориків і пам'яткоохоронців для збереження неповторної аури історичних міст і унормування їх статусу недостатньо. Щоб охорона цих міст і наукове дослідження зосередженої в них історико-культурної спадщини були дійовими, турбота про історичні міста мусить стати невід'ємною складовою частиною регіональної політики і сучасного містобудування. Освоєнню будь-якої ділянки міської території має передувати передпроектна

історико-культурна експертиза з обов'язковим вивченням даних про функції, зонування, благоустрій і характер забудови в минулому, про визначні події, пов'язані з цим місцем, про видатних людей, які тут мешкали. Тільки за цієї умови ризик зруйнування комунікативності та видовищності міського простору буде зведений до мінімуму.

Чимало належить зробити і для наукового осмислення проблематики історичних міст та для популяризації наукових знань про історичне міське середовище. Особливу увагу слід звернути на необхідність ширшого застосування в працях з історії міст специфічних методик, що їх пропонують спеціальні історичні дисципліни. Йдеться, зокрема, про більш повне використання можливостей історичної бібліографії та інформатики, про ширше залучення етнографічних та археологічних джерел, здобутків соціолінгвістики, історичної географії, генеалогії, геральдики, нумізматики тощо.

Координаційним центром цієї роботи могла б стати Ліга історичних міст України, яка була у 90-х рр. утворена як складова частина світової Ліги історичних міст. Але останнім часом ця інституція, яка мала б займатися визначенням статусу історичних міст і пам'яткоохоронної діяльності, нічим себе не виявляє.

Тим часом сьогодні проблема захисту культурної спадщини історичних міст є не менш актуальною, ніж вона була у післявоєнні роки. Мегалопіси ростуть вгору і вшир, їм потрібен простір для офісів, банків, розважальних закладів, комунікацій. Протистояти спокусі звільнення «від руїн» у цих умовах може лише згуртоване громадянське суспільство, але саме над ним в умовах глобалізації нависла загроза дегуманізації і деінтелектуалізації. Інтереси великого капіталу протистоять інтересам громад. Міське середовище стає конфліктним, про що з тривогою пишуть містознавці. Приміром, Девід Харві у статті «Право на місто» констатує очевидний факт: позапросторова логіка капіталу загрожує однаковою мірою і місту, і людям, які в ньому живуть. Ще більш твердо обстоює цю ж позицію Ричард Сеннет у статті «Капіталізм у великому місті: глобалізація, гнучкість і байдужість». Стандартизація («макдональдизація») міського середовища, доводить він, призводить до формування особливої форми свідомості, головною ознакою якої є байдужість¹⁵.

В Україні голоси на захист культурних надбань теж лунають дедалі гучніше. Але ані влада, ані соціум їх не чують. Тим часом втрати міських ландшафтів можуть стати безповоротними. Якщо навіть центральна частина Києва не змогла зберегти власну автентичність і безнадійно спотворена, то що можна говорити про перспективи

невеликих міст, яким в умовах економічної кризи доводиться проявляти чудеса винахідливості, щоб зберегти власні історичні центри від руйнування. Історичні міста – своєрідні згустки позитивної енергії, залишені нам у спадок нашими пращурами. В ній закодовані секрети оптимальної взаємодії людини і довкілля, нев'янучої у віках краси. Турбота про історичні міста і пропаганда їх безцінних надбань – це турбота про вічність і продовження нашого буття в ній.

¹ Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 53-54.

² Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія 1964 р.) // Відлуння віків. – 2004. – № 2. – С. 4-6.

³ Конвенции и Рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия. Сб. документов. – М., 1990. – С. 42-43.

⁴ Докладніше див.: Прибега Л.В. Міжнародна охорона історико-культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 46-47; Бондаренко Р.І. Термінологічні й методологічні проблеми пам'яткоохоронної діяльності (архітектурний та містобудівний аспекти) // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 175-185.

⁵ Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 1. – С. 56-58.

⁶ Там само. – С. 60-62.

⁷ Дулов О. Пам'яткознавство як наука // Пам'ятки України. – 1993. – № 1-6. – С. 139.

⁸ Тронько П.Т. До питання про статус історичного міста // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – К., 1996. – С. 10.

⁹ Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – С. 59-60.

¹⁰ Кузьменко В. Антиукраїнщина в законі // Політика і культура. – 2002. – № 41. – С. 44-46.

¹¹ Див.: Молчанов С.Н. К вопросу об использовании в законодательстве понятий «культурное наследие» и «культурное достояние» // http://www.Patrimony.ru/rus/science/on_Terms/htm.

¹² Колосок Б. Про поняття «пам'ятка архітектури» і «пам'ятка містобудування» // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 17. – К.-Донецьк, 2001. – С. 260-263; його ж: Пам'ятки містобудування та їх охорона // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 3. – К., 2001. – С. 49-72.

¹³ Вечерський В. Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини. Автореферат дис. ... канд. архітектури. – К., 2001.

¹⁴ Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – С. 307.

¹⁵ Харви Д. Право на город // Логос. – 2008. – № 3; Сеннет Р. Капіталізм в большом городе: глобалізація, гнбкість и безразличие // Там само.